



Куліков В.О. (м. Харків)



## СЕЛЯНСЬКА ОБЩИНА В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На розвиток селянського господарства в пореформений період як Харківської губернії, так і всієї України великий вплив чинила селянська община, яка охоплювала абсолютну більшість і селянських господарств і селянської землі.

Незважаючи на те, що історії селянської общини присвячено велику кількість праць, успіхи у її вивченні, навіть в межах Російської імперії, поки що не дуже значні [2, с. 22]. Робіт, присвячених історії селянської общини в межах України, наскільки нам відомо, немає зовсім. Отже, слід зазначити, що ця тема ще чекає на свого дослідника.

Завдання даної роботи – дати загальне уявлення про феномен селянської общини і з'ясувати особливості селянської общини в Харківській губернії в пореформений період (1861-1906 рр.).

В історичній літературі і джерелах з історії селянського господарства досить часто терміни “сільська громада” і “селянська община” використовуються, як синонімічні. Проте між цими поняттями є певна різниця.

Оскільки закон дозволяв розподіл сільської громади на кілька поземельних общин (“миров”), з яких кожна володіла своїм наділом по особливому акту земельного устрою, окремо і незалежно одна від одної, траплялися випадки, коли межі сільської громади і поземельної общини могли не співпадати. Тому слід відрізнити селянську общину від селянської громади. Община була лише земельним союзом, а сільська громада (рос. – сельское общество) відала справами по врядуванню сільськими жителями-селянами, тобто вона виступала як адміністративна одиниця.

Так, наприклад, Мараховська сільська громада Нижньо-Дуванської волості Куп'янського повіту Харківської губернії складалась з двох поземельних общин: одної при селі Мораховці, та іншої при хуторі Долі. Землі обох общин знаходились біля села й були відділені одна від одної землею поміщика Литошенко [11, с. 205].

Однак найчастіше межі сільської громади і поземельної общини співпадали, тому в подальшому ми будемо користуватися терміном “селянська община”.

Як вже зазначалося, община мала дві основні функції – господарську й адміністративну. Господарська функція полягала у заходах по розподілу та експлуатації наділів, передусім ріллі. Як адміністративна одиниця община повинна була виконувати фіскальні та поліцейські функції.

Структура селянського врядування включала в себе сільські сходи та виборний селянський апа-

рат врядування у складі сільського старости, збиральника податків, низших поліцейських та ін.

На сільських (мирських) сходах збирались передусім домогосподарі. На них й начислювались платежі й повинності за земельний наділ. Безземельні селяни не завжди були присутні на сходах й мали право голосу. Жінки користувались правом голосу тільки в незвичайній ситуації, наприклад, коли після смерті чоловіка вони залишались головою сім'ї [5, с.336].

Як органу адміністративної одиниці, до компетенції сільського сходу належало: вибір сільських посадових осіб й призначення виборних на волосний сход; рішення про усунення з громади шкідливих і злочинних елементів; звільнення членів громади; дозвіл сімейних розділів; встановлення зборів на суспільні витрати і т.д. За положенням 1861 р., сільська громада відповідала круговою порукою за кожного з своїх членів в справному відбуванні казенних, земських та мирських повинностей.

За законом, рішення сходу приймалось, якщо за нього проголосували 2/3 домогосподарів, але фактично рішення приймали, коли його підтримували 3/4, 4/5, або всі учасники сходу [5, с. 339].

Рішення сільського сходу мали юридичну силу й фіксувались у відповідних документах – в “вироках”, які заносились до спеціальної книги [4, с. 36].

Сільський схід й виборний апарат врядування функціонували під керівництвом сільського старости. Ним міг стати лише приписаний до общини селянин-домогосподар, що користувався наділом. Найчастіше старостою обирали селянина середнього добробуту, не молодше 25 років, який відповідав кодексу моральних принципів: сувора поведінка в побуті, в родині, повага до старших, серйозне ставлення до роботи [4, с. 38].

Весь склад селянського врядування (офіційно і в нормах звичаєвого права) був підзвітний сільському сходу. На ньому заслуховували підсумки діяльності сільської адміністрації після закінчення термінів служби.

Звернемося тепер до господарських функцій селянської общини.

У Харківській губернії, як і у всій Україні, в пореформений період існувало переважно дві форми селянського землеволодіння, що різнилися юридичною природою власності на землю. Це общинна і подвірна форми землеволодіння. Різниця між ними в юридичному плані заключалась в тому, що при общинному землеволодінні господарем і розпорядником землі була сільська громада. При подвірному землеволодінні



власником землі було окреме господарство. Масові дані про поширення і співвідношення вказаних форм надільного землеволодіння були зібрані Центральним статистичним комітетом МВС під час земельних переписів 1877 і 1905рр. За цими даними в 1877р. общиною формою землеволодіння в Харківській губернії було охоплено 93,7% селянських господарств і 95,2% надільної землі. В 1905р. – 93,15% і 92,6% відповідно [13, с. 51].

Форми землекористування також поділялись на общинну і подвірну. Практична суть так званого общинно-зрівняльного користування полягала в тому, що певна частина общинних угідь (вигін, іноді лісоруб та ін.) була в суспільному, іноді вільному користуванні общинників. Обійстя, тобто місце під будівлями, двором, городом і т.п., переважно було в особистому володінні окремих домогосподарів. Основні ж угіддя – рілля й сіножаті, іноді ліс розподілялись між окремими господарями, які використовували частки, що їм дісталися, підпорядковуючись, проте, розпорядкам встановленим общиною. Зупинимось коротко на останній категорії общинних земель. Землі цієї категорії (в основному рілля) переділялись шляхом загального або корінного переділу.

Переділи землі взагалі мали на меті задоволення однієї з двох цілей: вони приводили земельні ділянки у відповідність або з економічною потужністю родини, або з її потребою в харчуванні. Між переділами земля знаходилась в постійному користуванні окремих господарів. За довгі роки механізм переділів дуже ускладнився. При трипільній сівозміні рілля розбивалася на 3 поля. Кожне таке поле складалось з різних за якістю (родючістю, віддаленістю і т.п.) земель. Згідно ознак якості поле поділялось на певну кількість ділянок. Далі йшла складна процедура жеребкування, яке було багатоетапним і в ході нього кожен господар одержував свої смуги землі. В результаті наділи селян складались з багатьох смуг, які часто були розташовані далеко одна від одної. Після переділу індивідуальний характер користування землями був відносний, оскільки в умовах черезсмузжя всі землі залучались до загальної примусової сівозміни, а також на час збирання врожаю і до нового посіву ці землі перетворювались в загальне пасовисько. Терміни переділів були різні, залежно від угідь та ін. умов. Але переважно земля переділялась кожні 10-15 років в зв'язку із зростанням селянського населення, яке поступово перевищувало кількість душових наділів, що були утворені в ході останнього переділу [8, с. 39].

Основною розверстальною одиницею при переділах ріллі в общинах Харківської губернії в другій половині XIXст. була ревізька душа – понад 50% випадків. Разом з тим зустрічались й інші розверстальні одиниці – по наявних душах чоловічої статі, по робочій силі і т.п. [12, с. 76]. Новим явищем в житті общини став розподіл "по ідцям", що являло собою заміну виробничого

принципу розверстання на споживчий. Це було свідченням кризи общини, затисненої в лещата малоземелля [2, с. 55].

Слід зазначити, що зрівнялівка, як здається на перший погляд, зовсім не була для общини самоціллю, а була лише засобом досягнення іншої, дійсно головної для неї мети – колективного виживання в скрутних умовах боротьби за існування [2, с. 43].

Слід зазначити, що форми селянського землекористування – подвірна і общинна – не завжди співпадали з формами землеволодіння.

Велика кількість селянських общин не переділяла землю з самої реформи, а домогосподарі в таких общинах фактично постійно користувались землею подвірною. Такі общини знаходились переважно в західних повітах Харківської губернії. Так, наприклад, за свідченням податного інспектора Сумського повіту І.Н. Протасьєва, сумські селяни "користуються надільною землею як своєю власністю: вони заповідають і навіть дарують свій наділ співсільчанам, причому громада, юридичний власник землі, ставиться до подібних актів доволі байдуже. Таким чином, община в Сумському повіті існує тільки де-юре, й для цілковитого її скасування потрібно лише формальне рішення громади" [10, с. 297]. За свідченням інспектора сільського господарства Скворцова, селяни Рязанської волості Охтирського повіту "обходяться без переділів, маючи вигідні заробітки на стороні" [9, с. 66].

У центральних і східних повітах губернії переважала общинна форма землекористування, тобто відбувались регулярні переділи ріллі. Для передачі свого наділу сторонній особі, хоч і члену общини, була необхідною згода всього сільського сходу [7, с. 233]. В Мараховській общині Куп'янського повіту, як повідомляв житель цього повіту М. Литошенко, "рілля періодично переділялась, причому робився корінний переділ, поєднаний іноді з новим переверстанням кількості смуг між господарями" [11, с. 209].

Таким чином, очевидно, що селяни самі обирали найбільш прийнятну для себе форму землекористування, незалежно від форми землеволодіння. Сполучення колективного володіння землею з індивідуально-приватним виробництвом на цій землі робило общину байдужою до пануючого способу ведення виробництва й не заважало розвитку капіталізму в селянському господарстві. Як свідчить сучасник І. Клінген, "Більш вправні, сильні й прониірливі мужики з оголошенням волі [реформа 1861 р. – авт.] досить швидко досягли значного добробуту й далеко випередили менш щасливих співсільчан. Володіючи значними участками власної землі, ведучи своє власне господарство незалежно від общини, ці глитаї, проте, навіть не думають з неї виділятися. Вони добре розуміють, що виходячи з общини, вони втрачають разом з тим право голосу на сході, могутньої зброї для задоволення власних інтересів, а тому випадки виділення з общини дуже рідкі" [3, с. 121]. Це свідчить про





те, що під прикриттям общини в селі відбувалось глибоке соціальне розшарування.

Наведені дані показують, що відображення общини в багатьох наукових працях й публіцистиці як гальма економічного розвитку і ледь не головної причини відсталості селянського господарства не має під собою ніякої основи. Правильно, звичайно, що община використовувалась самодержавством як адміністративний орган. Але також очевидно, що її роль не обмежувалась цим. Община була ще й власне селянським органом, що певною мірою задовольняв потребу селян в місцевому об'єднанні і самоврядуванні. Крім того, община була ще органом соціальної взаємодопомоги, селянський "мир" забезпечував догляд за недієздатними, допомогу людям, що постраждали від пожежі. Община була господарським знаряддям, формою

організації місцевого економічного життя. Вона займалася облаштуванням й утриманням шляхів, пасовиськ, криниць, хлібозапасних магазинів, наймом пастухів і т. ін.[1, с. 120]. Не можна не погодитись з дослідником Л.І. Кучумовою, яка вважала пореформену селянську общину БАГАТОФУНКЦІОНАЛЬНИМ інститутом, який переважно визначав життя селян [4, с.63].

Таким чином, при оцінці історичної ролі селянської общини необхідно зважено підходити до її ролі в історії і уникати однобічності, що властиво, на жаль, більшості як публіцистичних, так і наукових робіт. Звичайно, певний негативний вплив на розвиток селянського господарства, особливо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., община чинила, але ці вади урівноважувались великою кількістю того корисного, що робила община для селян.

#### Література:

1. Жидков Г.П. Крестьянская община в современной публицистике // Изучение и преподавание историографии в высшей школе. – Калининград, 1991. – С. 117-125.
2. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России 1907-1914 гг. – М., 1992.
3. Клиngen И. Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении. – Х., 1882.
4. Кучумова Л.И. Сельская община в России (вторая половина ХІХ) в. – М., 1992.
5. Кучумова Л.И. Сельская поземельная община Европейской России в 60-70-е годы ХІХ в. // Историч. записки. – Т. 106. – М., 1981. – С. 323-347.
6. Лебедев Ю. Исторические судьбы крестьянской общины // Волга. – 1990. – № 4. – С. 141-158.
7. Литошенко Н. Община в Купянском уезде. Очерк Мараховской поземельной общины // Харьковский сборник 1888 г. – Х., 1888. – С. 232-249.
8. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа. Дис. канд. іст. наук. – Х., 1997.
9. Материалы для изучения современного положения землевладения и сельской промышленности в России. Прил. к выпуску I. – СПб., 1880.
10. Протасьев И.Н. Экономическое положение и платёжная способность крестьян Сумского уезда // Харьковский сборник 1897 г. – Х., 1897. – С. 279-377.
11. Сборник материалов для изучения сельской поземельной общины. Т. 1. – СПб., 1880.
12. Семёнов Д.П. Статистический очерк крестьянского землевладения и землепользования в Европейской России. – СПб., 1904.
13. Статистика землевладения 1905г. Вып.33: Харьковская губерния СПб, 1906.

